

СТЕФАН СТАМБОЛОВ И НЕГОВАТА ПОЕЗИЯ

САВА ВАСИЛЕВ

Личността на Стефан Стамболов влезе в нашата история много преди разгарянето на следосвобожденските политически страсти, но остана в нея с името си на държавник и политик и с незавидната слава на диктаторите. Неговият жизнен път премина през огъня на три въстания, освети се от заревото на една освободителна война, за да завърши в смутното време на политически убийства, детронация на князе и ренегатство — време, в което споменът за близкото минало е вече в забвение.

Както казва Ефрем Каранфилов, „За Стефан Стамболов е писано безкрайно много. И винаги ще се пише. Той в това отношение държи първо място между буржоазните държавници.“¹ Но извън полемиките, някъде встрани от погледа на литературния историк, е останал проблемът за поетическото творчество на бележития революционер, политик и държавник. Дефинирано без колебание като художествено непълноценно, то не е предмет на опознаване и проучване и днес е слабо познато както на обикновения читател, така и на специалистите. А интерес към него съществува и той може да бъде литературно оправдан.

Първоначално за Стефан Стамболов като за поет се заговаря покрай Ботев. По-късно Захари Стоянов ще спомене в „Записките“ си няколко особено популярни негови песни, пети по време на двете въстания—Старозагорското от 1875 г. и Априлското от 1876 г. Той дори цитира (вероятно по памет) две строфи от тях. Така всеизвестното „Не щем ний богатства“ влиза в историята и остава като единствено признание за автора си. За съвременниците поезията на С. Стамболов става известна, най-вече чрез периодичния печат (в. „Знаме“ и в. „Нова България“) и бунтовните песнопойки, издавани в навечерието на двете въстания и Освободителната руско-турска война от 1877—1878 г.

По обем творчеството на Стамболов надвишава това на Ботев, Чинтулов и Геров. Но то има и свои художествени достойнства. Известните ми 60 стихотворения, между които и две поеми, изненадват с разнообразната си постройка и модификация на стиха. Разбира се, не всички удовлетворяват един обективен критерий за художественост, стихът е насочен към експресията и тя често разколебава мерките му за поетичност. И така, поет ли е Стамболов и ако е такъв, какъв е пътят на поетическото му откровение? Поет по призвание или поет по необходимост?

Така поставен въпросът и крайностите в отговорите не могат да ни задоволят, защото статията няма за цел да трупа аргументи в полза на една от тезите, а да направи пръв опит за по-подробно запознаване с поетическото творчество на Стамболов и го обясни с дейността му на революционер и книжовник, като син-

¹ Е ф. К а р а н ф и л о в. Най-българското време. С., 1979.

тез между поетическите му заложби в кореспонденцията им с национално-патриотичните борчески тежнения на епохата и характера на противоречивата му личност. Опознаването на неговата поезия доуплътнява биографията му на революционер и апостол, отвежда към отношенията му с видни борци за социално и национално освобождение, оказали влияние за оформянето му като поет и революционер при общуването му с тях или с техни произведения и политически програми.

По-голямата част от поетическите си опити С. Стамболов прави в годините преди Освобождението и това предварително обяснява идейно-тематичния заряд на песните му. Определяща е концепцията му за мястото на литературата в подготовката и организирането на народа за въоръжена борба, за възможностите ѝ при разпространяването и популяризирането на идеите и превръщането им в единна програма за възпитаване на масите като революционна сила. Не е тайна, че това е времето, когато по-лесно се завладяват сърцата, отколкото умовете, и една песен може да има заряда на десет възвания и програми. Такива задачи си поставя и Ботев с издаването на „Песни и стихотворения от Ботев и Стамболова“ през 1875 г. в Букурещ. Продължение на революционно-просветелското схващане за литературата и литературния процес са и преводите на няколко книги с публицистично или художествено-ангажирано съдържание, които Стамболов осъществява в периода 1870—1875 г. Утилитаристичен характер имат и повечето от песните му, писани през доосвободения период на творчеството му. В тях преобладава лекият, раздвижен стих, податлив на музикално интерпретиране. Че самият автор е имал такова намерение — да създава песни, — доказват и припевите, които сам отбелязва в творби като „Сега ил никога“, „Возвание“, „Български марш“ и др., намерили място и в самостоятелната му песнопойка от 1877 г.²

Подобно представяне и тълкуване на позициите на поета и отношението му към литературата е естествено и доказуемо, но то не означава, че при Стамболов писането на стихове е продиктувано от чисто организаторски потребности и служи единствено като средство за борба. Това би било така, ако след Освобождението не беше написал нито едно стихотворение. От следосвободения творчески период на поета са ми известни около десетина стихотворения, между които и поемата „Долабан войвода“. За друга част се предполага, че са изчезнали заедно с части от архива му или просто са останали незаписани. Но и това, което се е запазило, доказва, че Стамболов не пише по необходимост, макар повечето от стихотворенията му от този период да имат характер на политически сатири и да засягат конкретни политически личности или събития. Ако сатири като „Кому се пада“, „Мене ми се чини“, „Дует“, „Скакалец“ и др., печатани във вестниците на младата либерална партия „Остен“ и „Целокупна България“ през 1879 г., са насочени срещу неговите политически противници от в. „Витоша“ и т. нар. кръг на „червени либерали“ начело с Т. Бурмов, то стихотворения като „Обикновена любов“, „Де останаха“ и др. са лирични произведения, реализирани под влияние на силни вътрешни преживявания и звучат като поетическа изповед.³

При Стамболов, както и при Раковски и Ботев, перото и оръжието, поетът и революционерът са неделими един от друг. Ако като революционер и бунтовник той познава примера на Хаджи Димитър и Караджата, ако получава първото кръщение в тайнството на страшното дело от прочутия Дядо Никола, то като поет Стамболов се учи от творчеството на Н. Геров, Д. Чинтулов, Г. С. Раковски, П. Р. Славейков. А тогава България има вече своите Ботев и Каравелов. Мла-

² Вж. Песни и стихотворения от С. Стамболова. Гюргево, 1877.

³ Вж. в. Остен, бр. 6, 12.IV.1879, и в. Свободен печат, бр. 2, 14.III.1881.

дият семинарист е техен съвременник, другар и ученик. Неговата неизчерпаема енергия, буйният му прав и романтична душа не намират успокоение само в оръжието. Трябва да дойде и словото, за да се освободи онзи огромен вътрешен заряд, да се пробудят под пепелта въглените, които ще разпалят пречистващата сила на огъня.

При Стамболов поезията е отражение на една изключителна емоционалност, отношение към героичното и силното в света, към несправедливостта и промените в него. Това чувство, както и при Ботев, е уловено, възпитано и насочено към една цел, подчинено е на една идея — освобождението на България. То носи в себе си зрънце от самото време, в което се е родило и узряло, без да познава периода на лутането и перипетията.

За оформянето на Стамболов като поет безспорно най-голяма заслуга имат Л. Каравелов и Хр. Ботев. Според П. Динев творчеството на Стамболов „се ражда в атмосферата на Ботевата и Каравеловата поезия“, а „образната постановка и композиционното изграждане се родят особено с Ботевото творчество“.⁴ Нещо повече. Стамболов почти изцяло повтаря Ботев. Но що се отнася до постановката и композиционното изграждане, тук влиянието от Каравелов е по-силно. И ако търсим влиянието от съвременниците, можем да кажем, че от Каравелов и Славейков Стамболов възприема формата, моделирането на стиха, а от Ботев остават идеята, силният дух и последователността на революционера и бунтара. Както и при Раковски, и тук желанията и задачите, които се поставят, са големи, но не достигат сили за пълноценното им реализиране. Така разминаването между идейно-тематичния план и художественото цяло в някои Стамболови произведения се оказва фатално за естетическата им трайност и ги превръща в неустойчива поетическа претенция.

Стамболовият стих завладява преди всичко с революционния си патос. Нанстина той доста страда от близостта си с Ботевата поезия. Пълноценният синтез между социално и национално значимото в нея, нейният общовещки потенциал я правят неизмерима чрез високите ѝ художествени обобщения и естетическа сила. Но това в никакъв случай не бива да накърнява впечатленията от поетическите опити на Стамболов. Отбелязвайки изключителността на феномена Ботев, и до днес с нищо не сме оцетили произведенията на творци като Н. Геров, Д. Чинтулов, Г. С. Раковски, Н. Козлев, Р. Жинзифов, К. Миладинов, Бачо Киро и др. Къде тогава е мястото на поета Стамболов и с какво се е запомнил той през ония бурни години? Каква е атмосферата, в която се ражда неговата поезия и какви са тенденциите, определящи естетическото ѝ съдържание?

Най-общо можем да разграничим два периода в процеса на създаването на Стамболовата поезия, между които стои Освободителната руско-турска война от 1877—1878 г. За начало на поетическите му опити приемаме стихотворенията му от Одеса от 1873 г., както сам авторът и издателят му Д. Горев отбелязват в Песнопойката от Гюргево в 1877 г., въпреки че по-късно Л. Каравелов в своята „Нова песнопойка“ ще отбележи участието на Стамболов в антологията с по-ранна дата — 1872 г. Последното засега известно стихотворение на търновския апостол е „Молитва“ от 1887 г.⁵ В границите на тези 14 години Стамболов пише песни, списва вестници, организира комитети и въстания, събира, редактира и издава народни песни, прави първите си стъпки в политическото поприще, възкачва и сваля от престола князе и режими и оставя името си в голямата политика. Поезията неотлъчно съпътства живота му. Тя прави още по-странна и непонятна личността на този иначе твърде непоетичен политик. Това кара и враговете, и съмишлениците му да се колебаят между светлите и тъмните кътчета в

⁴ Вж. Сб. в памет на Мих. Димитров, ст. „Хр. Ботев между своите съвременници поети“. С., 1974, с. 563.

⁵ Вж. НБКМ — БИА, ф. 63, а. с. 101, л. 156 (в. Дневник, бр. 11 744, 1939).

душата му. Противоречиви са и чувствата на Добре Ганчев в спомените му за княжеското време и за диктатора. „А какъв мил, приятен, мелодичен глас имаше Стамболов! Кога говори, като че пее; тъй приятно ти е да го слушаш. А как хубаво пееше! . . . Привличаше към себе си хората със сладката си приказка, с милия си смях, с остроумието си, с очите си, с погледа си, та че и с ембрука си. Поет беше в душата си, истински поет, но наред с благородните страни на тази поетическа душа колко мрачно, колко злъчно имаше в нея!“ И по-нататък: „Да, много черно, голяма нощ имаше в душата на този поет-държавник!“⁶

До Освобождението от 1878 г. можем да разграничим три творчески периода в дейността на Стамболов като поет и революционер. Те са свързани пряко с прогресивните кръгове на нашата емиграция в Русия и Румъния и се обединяват от идеята за освобождението на страната по пътя на революционната борба. С цялата си литературна и литературно-публицистична дейност като творец и просветител Стамболов се обявява срещу денационализаторските домогвания на Портата и за консолидирането на нацията, за социално равенство и национална независимост.

Годишите, прекарани в Одеската духовна семинария (1870 — пролетта на 1875 г.),⁷ определят първия, одеския период в творчеството му. Това е времето на запознаване с руската култура и революционна литература, активно участие в народническите кръжоци и групи,⁸ първият прочит на Комунистическия манифест — школа твърде еклектична, но оказала решаващо въздействие за оформянето на младия семинарист като революционер, преводач, поет и книжовник. Ако прибавим към това и честите връщания в България, влизането му в Търновския революционен комитет през юни 1873 г. и първата му апостолска обиколка същата година по още пресните дири на Левски, воден от въздъсния Матей Преображенски,⁹ ще видим, че бъдещият войвода изминава за съвсем кратко време пътя от юношеството до младостта и намира своето място в борбата, без да познае колебанието и капризите на възрастта.

Основната концепция, залегнала във възгледите на Стамболов за литературата, е революционно-просветителската. Тя има за първоизточник идеите на руското народничество и борбите му за социални преобразования. Въпреки различния характер на целите (социалнопреобразователни в Русия и националноосвободителни у нас) той вижда специфичното в създадената общественно-политическа атмосфера и възможностите за приемственост на елементи от идеологията на руската революционна младеж. На първо място, това е борбата срещу всяко потисничество, борбата за политическо и духовно освобождение на народите.

Бедността, необразоваността и политическото безправие възпрепятствуват общуването с едно пълноценно, истински художествено изкуство. В същност неговото възприемане би останало нереализирано, ако беше привнесено отвън. Кой би разбрал и кой би се вслушал, ако в този момент долетяха с песните си и най-фините музи на Западноевропейския ренесанс? Нима стиховете на Шекспир или Петрарка сякаш да родят в ония дни подвига на българската княгиня, развяла заветните думи „Свобода или смърт“ пред пламналите погледи на вестниците, след като най-българският между поетите написа „Борба“, „Хайдуги“,

⁶ Добре Ганчев. Спомени за княжеското време. С., 1973, с. 168.

⁷ В бр. 50, 14.XI.1870 г. в „Македония“ печата съобщение, че читалище „Надежда“ и Търновската община отпускат на своя ученик С. Стамболов 500 гроша пътни пари, за да продължи образоването си в Одеса. За годината на окончателното му изключване вж. К. Поглубко. Очерки българо-руссийских культурных связей (60—70-е годы XIX в.) Кишинев, Штинца, 1972, с. 113.

⁸ К. Поглубко. История българо-руссийских культурных связей 40—70 годов XIX в. Кишинев, Штинца, 1972, с. 163.

⁹ А. Бурмов. Революционната дейност на Ст. Стамболов през 1873—1875 г. — Родина, С., 1939, кн. 2, т. 2, с. 80—81.

„На прощаване“, „Хаджи Димитър“ и т.н. и остана неразбран и неоценен? Именно по тази причина раздвиженият, лекият стих, откритостта на призива и песенността в революционно-борческото му звучене предопределят популярността и действеността на Стамболовата поезия. Но ако за Хамлет и Крал Лир все още няма място от двете страни на Балкана, то всеки разказ за герой от барикадите на Париж е насъщна като барут истина. Така цялата по-нататъшна дейност на поета-възрожденец е продължение на преминатата в Одеса школа, превръща се в отношение, в което национално и социално значимото се асоциира с представата за героико-романтичното в неговата историческа всеизмерност и значение.

Стамболов осъществява революционно-просветителските си възгледи с няколко превода и конспекти на книги с политическо и историко-художествено съдържание, които смята да разпространява в България при апостолските си обиколки. Младият семинарист конспектира излязлата през 1873 г. в Цюрих книга на М. Бакунин „Государственность и анархия“, ¹⁰ прави първия си цялостен превод на френската повест „Тереза“ ¹¹ от писателите Еркман — Шатриан, която има за сюжет картини от времето на Френската революция през XVIII в., а през 1874 г. съвместно с Филип Симидов превеждат политикоикономическата брошура „За парите“, която Българското типографско дружество пуска в края на същата година.

Доказателство за влиянието на руската революционна литература върху личността на поета-апостол е желанието му да преведе романа на Чернишевски „Что делать“. В съобщение, печатано от Ботев в неговото „Знаме“, четем, че преводът е започнал преди 6 месеца и „скоро ще се турне под печат“ ¹². Това Стамболов съобщава на всички, които са му помагали и са се интересували от „това гениално произведение“. Въпреки че преводът не излиза, несъмнено романът оказва своето влияние върху Стамболов. Сега той се зачита не толкова в трудовете на Прудон и Бакунин, които виждат осъществяването на идеите си единствено чрез сриването на класите и държавата, но и в Марковия „Капитал“. ¹³

Като че ли Стамболов става известен най-вече със стихотворенията от одеските си години. Макар и създадени в началото на творческия му път, те завладяват съвременниците с възторга и политическата си зрелост. Освен откритостта на призива си те носят и белега на социално-преобразуващото, като насочват поетическото съдържание не само към идеята за национално освобождение, но и срещу нищетата и робството, срещу деспотизма и мракобесието изобщо. На практика чрез поезията си Стамболов изразява идеята за свобода, равенство и справедливост, която малко по-късно сам Ботев ще превърне в политическа програма, регламентираща същността на революционната борба и определяща нейния нравствен и политически смисъл. И ако в стихотворението „Сега ил'никога“ ¹⁴ доминира лозунговият стих, песенното начало и химичната прокламативност, то в стихотворението „Кога“ ¹⁵ поетът се обявява против примирението и страха, а в „Надежда“ ¹⁶ дава израз на вярата си в победата на справедливостта, тъй както юнакът, който умира от раните си на бойното поле, вярва, че земята му ще се избави от злини и ще бъде свободна (перифразата моя — С. В.). Към този период причисляваме и особено популярното стихотворение на Стамболов „Возвание“ ¹⁷,

¹⁰ Вж. Сб. в памет на Мих. Димитров, ст. на К. Поглубко: „К вопросу о революционной деятельности С. Стамболова и его связях с народниками (середина 70 г. XIX ст.)“, с. 574.

¹¹ За подробности вж. пак там. Пълното заглавие на повестта е: „Madame Therese on les volontaires de 92“ (1863)

¹² Знаме, бр. 11, 16.III.1875. Съобщението е отпечатано на последната страница.

¹³ За подробности около преводите на Стамболов и книгите, които чете, вж. Сб. в памет на Мих. Димитров, цит. съч. на К. Поглубко.

¹⁴ Песни и стихотворения от С. Стамболова, с. 42.

¹⁵ Пак там, с. 57.

¹⁶ Пак там, с. 55.

¹⁷ Пак там, с. 47.

което той пише през 1873 г. в Търново, т. е. времето на влизането му в Търновския революционен комитет и обиколката му с Матей Преображенски, както вече отбелязахме. Тук влизат и по-малко известните „Живот“ (Одеса, 1873)¹⁸ и „Песен на бедността“ (Търново, 1874).¹⁹

След изключването му от семинарията Стамболов се установява в Букурещ, където настроенията в прогресивните емигрантски среди са твърде тревожни. След неуспешен опит да помири Ботев и Каравелов Стамболов окончателно се ориентира към кръга на „Знаме“ и сътрудничи със свои стихотворения. Въпреки че остава в Букурещ само година, ние имаме основание да обособим втория, букурещкия период в неговата доосвободителна дейност като изключително важен в революционната му и творческа биография. Той е забележителен с няколко неща. На първо място, това е близостта в отношенията между него и Ботев, която сега се проявява и на литературно равнище.²⁰ В „Знаме“ Стамболов печата стихотворенията „Сега ил никога“ (бр. 22), „Бащин съвет“ (бр. 17) и „Свобода, правда и любов“ (бр. 15, чийто вероятен автор е).²¹

Интересен е кикълът сатирични стихотворения, който поетът продължава и през следващия си период. Три от общо петте стихотворения, с които той участва в Песнопойката на Ботев („Пиеница“, „Чорбаджийско поучение“ и „Знаете ли кой съм аз“), са чисто сатирични. Туке и познатото ни от „Знаме“ стихотворение „Бащин съвет“ и реквиемът „На Караисинските херои“, посветен на падналите в първото сражение с турците над караисинските лозя четници от четата на Х. Димитър и Ст. Караджа. Нито едно от тези стихотворения не намира място в книгата на Стамболов, но една година по-късно Л. Каравелов (вероятно със знанието на автора) включва три от тях („Пиеница“, „Чорбаджийско поучение“, „Бащин съвет“) в „Нова песнопойка. Песни и стихотворения“ заедно с още две негови стихотворения — „Нямането“²² и „Годината 1876“.²³

Обединени в тази тъничка книжка („Песни и стихотворения от Ботева и Стамболова), стихотворенията на двамата революционери придобиват нова действителна сила, намират свое място в епохата. Както пише П. Диневков в после-слова си към Юбилейното фототипно издание от 1976 г., песнопойката задоволява не само нашата емиграция, но се разпространява и из страната между готвещите се въстаници заедно с оръжието и барута.²⁴ За интереса към нея съдим косвено от едно писмо на Стамболов до Сидер Грънчаров от 25.I.1876 г.: „Бай Димитър (Д. Горов — б. м., С. В.), ако е взел от Песнопойките, да ми изпрати 50—60. Тук много се търсят.“²⁵

Неведнъж е поставян въпросът за причините, подтикнали Ботев към това сътрудничество.²⁶ Отговорите са най-различни. Някои смятат, че Ботев е отдавал предпочитанията си към сатирата на Стамболов заради изобличителността на

¹⁸ Песни и стихотворения от С. Стамболов, с. 46.

¹⁹ Пак там, с. 51.

²⁰ По време на апостолските си обиколки през есента и зимата на 1874 и началото на 1875 Стамболов държи в течение Ботев за промените, които стават в страната, и получава от него и от Комитета инструкции. Сам Ботев споделя впечатленията си от работата му в писмата си до Ив. Драгов. Оценката му е положителна.

²¹ Стихотворението не е подписано и не се среща втора негова публикация, но по пътя на някои логически съображения можем да приемем Стамболов за негов автор.

²² Песни и стихотворения от С. Стамболова, с. 49.

²³ Пак там, с. 7.

²⁴ Освен оригинала и споменатото фототипно издание от 1976 г. съществува още едно, по-малко известно, от 1880 г., направено в печатницата на Д. Манčov в Пловдив.

²⁵ Вж. Из историята на Априлското въстание. Документи и материали.

²⁶ Въпросът е разглеждан от П. Диневков в после-слова към Юбил. фототипно издание пак от него, в ст. в Сб. в памет на Мих. Димитров, от Иван и Цвета Унджиеви в „Хр. Ботев — живот и дейност“. С., 1975, с. 650, от Г. Бакалов — Кормило, бр. 32, 13.V.1936, и др.

патоса ѝ и политическата ѝ актуалност. Този отговор има своите основания, като се има пред вид, че от цялото поетическо творчество на Ботев само две от стихотворенията му са чисто сатирични. Но как да обясним избора на Каравелов в „Нова песнопойка“, когато свободата е вече реалност и очевидно не злободневното и политическо ангажираното е стояло в предаятието на Стамболов наред със стиховете на Каравелов, Ботев и Вазов? Така с издаването на „Нова песнопойка“ Каравелов създава първата антология на поезия, голямо място в която заемат публикуваните в началото български народни песни. Стамболов участва с 5 стихотворения, 3 от които отново са сатирични. Разчитайки на сатирата му, очевидно както Ботев, така и Каравелов виждат и други, художествени достойнства, което е признание за поетическия му талант изобщо.

Съществува и мнение, че сътрудничеството на Стамболов в издаването на „Песни и стихотворения от Ботева и Стамболова“ се дължи на приятелството между двамата, като по този начин се игнорира чисто литературната страна на спора. Въпреки близките отношения, които те поддържат по това време и влиянието, което Ботев оказва върху Стамболов, такъв аргумент е неоснователен, защото нито времето, нито самият Ботев са приемали като изход компромиса от каквото и да е естество, щом е ставало дума за убеждения, а още по-малко при тяхното отстояване. В песните на Стамболов Ботев вижда ония пламенни слова, пълни с упование и надежди, които доскоро е проповядвал Левски. В тази книжка той е търсел искрата, която ще моделира от страданието и гнева волята на бореца-революционер, жертвоготовен до сърце и велик по дух.

Истина е, че от близостта си с шедьоврите на Ботев песните на бившия семинарист още повече оголват недъзите си, но тук е необходимо едно приспособяване на мерките, без да се принизяват изискванията за художествена цялост. Това е задача на нашата литературноисторическа мисъл.

След разгрома на Априлското въстание Стамболов се завръща в Румъния, но не заварва Ботев. Той вече е поел пътя към Козлодуй и Врачанския Балкан, пътя към смъртта и безсмъртието.²⁸ Но преди това, на 5 май 1876 г., изпод перото му е излязъл бр. 1 на в. „Нова България“. Редакцията се премества в Гюргево и вестникът продължава да излиза вече под редакцията на Р. И. Блъсков. Веднага след пристигането си 22-годишният войвода на Първи революционен окръг започва да сътрудничи с материали, а по-късно сам поема редактирането му. Престоят на Стамболов в Гюргево и участието му в списването на вестника оформят третия, гюргевския период в литературно-публицистичната му дейност. На страниците на „Нова България“ той се проявява като талантлив публицист, полемист и деен редактор. С неговото име, инициали и псевдоними са подписани множество статии, писма, прокламации и стихотворения, чието съдържание изцяло се определя от програмата на вестника.

Редактирането на „Нова България“ Стамболов поема от бр. 52, т. е. от второто полугодие на издаването му.²⁹ В същност сътрудничеството му е с много по-ранна дата. Ако разгърнем внимателно страниците на вестника, ще видим, че до встъпването му в редакторска длъжност той вече е публикувал 16 стихотворения, повечето от които неизвестни до този момент. От тях 9 двамата с Д. Горов включват в Песнопойката му от 1877 г. Това са: „Песен на бедността“, „Сега

²⁷ За подробности вж. ст. на И. Радев. За една антология на поезия от 1878 г. — Литературна история. С., 1978. кн. 2, с. 69.

²⁸ Според Хр. Гандев Стамболов не се е върнал веднага в Румъния, а се е крил до август в с. Самоводене, Търновско, и след това се е върнал. (Вж. Априлското въстание 1876 г. С., 1976, с. 155) Д. Маринов поддържа становището, че се е върнал веднага след потушаването на въстанието. (Вж. С. Стамболов и новейшата ни история. С., 1909, с. 29.) Активното участие на Стамболов във вестника през месеците юни, юли и август дава преимущество на твърдението на Д. Маринов.

²⁹ Вж. съобщението и статията в бр. 74; 8.IV.1877.

ил' никога“, „Христо Донев“, „Майчина песен“, „Возвание“, „Към нея“, „Не говори, дядовата“, „Как си зел ти името“ и „За роба няма тук свобода“. (Във вестника стихотворението е със заглавие „Божа работа“.)

Ето какво споделя с читателите на „Нова България“ Стамболов в статията си на първа страница в бр. 74: „За да се заловя за тая трудна и неблагоприятна работа (редактирането на „Н. Б.“ — бел. м., С. В.), накара ма мойто твърдо желание да бъда полезен на народа си, доколкото ми е възможно и ми иде отръпки в тия трудни и усилни за него времена, кога не е възможно с ножа си, поне с перото си, доколкото ни се предостави случай, да поделиме с нашия умразен и развратен тиранин „юнашки мегдан“.

От продължението на статията разбираме, че тя има и друга цел. Чрез нея Стамболов се е опитал за пръв път от страниците на периодичния ни печат да отдаде своята почит към делото и личността на Ботев много преди да направи това З. Стоянов с издаването на биографията му. Макар че авторът акцентува повече върху идеите на революционера Ботев, върху тяхното социално-политическо съдържание за „Свобода, равенство, братство“ от програмата на „Знаме“, той не забравя и заслугите на поета и книжовника Ботев. Той отбелязва, че първият брой на вестника е излязъл под редакцията на „славния наш патриот Хр. Ботев, който премина в България на помощ на своите въстанили братя, за да може, както се беше изразил в своята хубава песен „Молитва“:

„В редовете на борбата
Да си найда и аз гробът.“

Пишейки за Ботев, Стамболов се опитва да представи у него революционера, идеолога, книжовника, публициста и поета като едно неразривно цяло, припомня заветните му думи, станали съдба и дело за всеки честен родолюбец. Макар и неосъзнал докрай истинската стойност на неговите прозрения, Стамболов е първият наш възрожденец, отдал дължимото на гения на епохата.

От бр. 52 (времето според съобщението от бр. 74, когато Стамболов поема редактирането на вестника) до неговото спиране той печата още 18 свои стихотворения. 10 от тях намират място в Песнопойката му от 1877 г. Това са: „Сурвакане“, „Живот“, „Посвещава се на редактора на Стара планина“, „Годината 1876“, „Последная въздишка“, „Надежда“, „Нямането“, „Не даваме ния нищо“, „Турски правдини“ и „Български марш“.

Същата година Стамболов решава да събере в самостоятелна книжка най-хубавите от песните си и да ги повери на Д. Горов за издаване. Дватамат подбират общо 27 стихотворения. За пръв път тук срещаме стихотворенията „На моите другари“, „Певец“, „Баща и син“, „Кога“, „Войводата“, „Още не си“, „Не ма роди“ и „Богатите“, някои от които, както вече видяхме, датират още от одеския му период, но не са били печатани дотогава в периодиката.

За издаването на „Песни и стихотворения“ Горов и Стамболов подписват едно „Условие“ (договор),³⁰ в което се признава Д. Горов за издател и чрез което двамата се задължават да поделят печалбата или евентуалната загуба поравно, било в книги или пари. Свидетели са Ради Иванов и Ив. Цанков.

За времето на излизането на книжката можем да бъдем приблизително точни. Ще ни помогне пак съобщение от бр. 74, този път на последната страница, в което четем, че е излязла от печат книжката на Ив. Вазов „Тъгите на България“ и скоро ще излезе и книжката „Песни и стихотворения от Ст. Стамболова“. Тъй като броят е от 8.IV.1877 г., вероятно Песнопойката излиза от печатницата на „Нова България“ между края на пролетта и началото на лятото на 1877 г.

³⁰ Вж. НБКМ — БИА, ф. 63, а. е. 101, л. 1.

През 1878 г. Каравелов пристига в Търново заедно с печатницата на „Знание“. Стамболов също е тук. Отношенията между тях отново са се изгладили. Според Д. Ганчев сега Стамболов е от постоянните посетители в дома на Каравелов.³¹ Изчезнали са старите букурешки ежби, забравени са разприте около „Независимост“ и „Знание“.

Веднага след пристигането си в Търново Каравелов се заема с подготовката и издаването на „Нова песнопойка“. Така се затваря кръгът от бунтовни песнопойки, издавани от тримата бележити революционери в продължение на 4 години. Песнопойката на Каравелов има по-друг характер не само защото излиза след Освобождението, но и защото няма задачите на своите предходнички. Тя търси едно ново отношение към революционната ни поезия, като представя творчеството на най-изявените наши поети-възрожденци в навечерието на съдбоносни за народа събития (Априлското и Старозагорското въстание и Освободителната война) чрез специфичното в поетическия им патос в духа на епохата. „Нова песнопойка“ на Каравелов фокусира революционноромантичното и народнопесенното в звученето на възрожденската ни поезия през нейния просветителски период и осъществява естествен преход между творчеството на поетите, включени в нея. В нея Каравелов прави за първи път опит да събере поетичните си произведения от много периодични издания.

В началото на 1879 г. Л. Каравелов умира и като че ли с него си отива и онзи чист, непокарен дух, живял в най-българските къщи на Калофер и Копривщица. Отдавна са мъртви дядолибеновци и хаджигенчановци, някъде немного напред във времето бродят стоянхмихайловските стражари.

Силна, независима, възродена България. Европа няма да позволи това. Да се устои на всички разграждащи сили, да се преодолее омразата и невидението в политическия хаос е трудно. Стамболов ги отразява чрез скепсиса, сатиричната маска, алегорията, чрез ироничното отрицание на изродената им нравствена същност. Самият той си изработва един своеобразен литературен щит, зад който прикрива неосъществените си мечти и идеали, а в обковката му влива гнева и амбицията на един смел и деспотичен характер.

Творчеството на С. Стамболов от втория му голям следосвобожденски период съпада с дейността му на политик, публицист и общественик. Но и тогава, макар и спорадично, продължават да се срещат поетични опити. Те са по-чести през първата година след Освобождението, когато Стамболов се присъединява към П. Р. Славейков в издаването на вестниците „Остен“ и „Целокупна България“, първите броеве на които излизат в дните на Учредителното събрание. Те са пряко свързани с програмата на младата либерална партия в борбата ѝ срещу консерваторите и техния първи печатан орган в. „Витоша“.

В „Остен“ Стамболов публикува няколко сатирични стихотворения — „Трипаснец“, „Мене ми се чини“, „Скакалец“ и др., насочени срещу кръга на Т. Бурмов, Григор Начевич и Марко Балабанов. Особено си изпаща от перото му М. Балабанов, нападите срещу когото Стамболов продължава и от страниците на „Целокупна България“. В нея с псевдоним „Незлюбив поет“ подписва стихотворенията „Кому се пада“ и „Дует“. Интересен опит за откъсване от ангажираната тема и интелектуализиране на темата за любовта представлява стихотворението „Обикновена любов“ от бр. 6 на в. „Остен“. Срещата между него и любимата жена, която е обичал някога с порива на най-чистата и споделената любов, е среща между двама посивели и опустошени от живота хора. Те не издават разочарованието си от живота, а може би и един от друг, прикриват същите си съсмях, но тяхната среща е мъчителна равностетка за пропиляната любов и изгубената младост.

³¹ П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, З. Стоянов в спомените на съвременниците си. С., 1967, с. 353.

През 1881 г. Стамболов редактира още един вестник, „Свободен печат“, този път под псевдоним „Чавдар“. В бр. 2 откриваме и единственото публикувано от това време стихотворение „Де останаха“ — лиричната изповед, в която поетът тъгува по безвъзвратно отлетялата младост и мечти, тъгува по чистотата на юношеските чувства и дори е готов да приеме смъртта като единствен изход. В този смисъл настроенията от „Обикновена любов“ и „Де останаха“ са твърде близки и изразяват песимизма и духовната резигнация в отношението на поета към света и обкръжаващата го действителност. Да, наистина, мрачна е била душата на този пост-държавник дори и тогава, когато съдбата го е покровителствувала.

Освен в споменатите издания Стамболов сътрудничи и на вестниците „Независима България“, „Независимост“, „Българска независимост“ и др. Негови стихове можем да срещнем и след трагичната му смърт, дори в периодиката след 1900 г., но това са обикновено опити на новата върхушка да преиначи съдържанието им или политиката на автора им за свои цели. Във в. „Дневник“, бр. 11 744 и в. „Утре“, бр. 152, срещаме две едноименни стихотворения „Молитва“, а в същия брой на „Дневник“ — стихотворението „Пролет“ заедно с единствена статия, посветена на поезията на Стамболов, от д-р Н. Петков, която за съжаление е твърде кратка и повърхностна.

През 1896 г. посмъртно в София излиза второто издание на „Песни и стихотворения от С. Стамболова“. В нея освен познатите ни творби от I изд. откриваме три нови: „Долабан войвода“, сатирична поема от 1879 г. и две стихотворения от 5 и 13 юли 1882 г. — „Мъченик“ и „Мълчете, хора“.³² Че голяма част от стиховете на Стамболов не са достигнали до нас, съдим по предговора на изданието, където четем: „Други стихотворения, както и поемата му „Долабан войвода“, са събирани от други песнопойки (? — С. В.), а някои от тях са намерени в книгата му“³³ (? — С. В.). И по-нататък: „Близки приятели и другари на Стамболова знаят, че той пееше и декламираше много други стихотворения, негово творение, но те останаха незаписани. Често сме слушали да пее и декламира и една поема „Балдуин“, от която сам се възхищаваше.“

Като отличителна черта на Стамболовата поезия посочихме нейния революционен патос и политическа действеност. Пример за това са песните на поета от първите му два творчески периода, в които представата за предстоящата борба се асоциира като синтез между героичното и революционноромантичното. Те покоряват с откритостта на призова си, с простите, но огнени думи, излезли от самото му сърце, където равноправно съжителствуват и любовта, и омразата. Превръщането им в революционни химни е признание за автора им приживе.

Особена популярност добиват маршове като „Сега ид' никого“ и „Возвание“, които се пеят по време на Старозагорското и Априлското въстание. Съперник в това отношение им е стихотворението „Български марш“, което поетът-емгрант пише през 1877 г. в Гюргево в чест на настъпващите руски войски и близката победа.

„Возвание“ започва с едно обръщение към българския народ, което е едновременно и упрек за неговото примирие и покорство. Обръщението е чест похват в творчеството на Стамболов. То е израз на силно емоционално отношение, на съпричастност и непримирение, на гняв или революционен оптимизъм. Този похват е характерен и за Ботевия стих. „От осемнадесетте стихотворения на Ботев (без двете чисто сатирични) седемнадесет са изпълнени със страстни обръщения, преки или косвени, т. е. построени са като разговор на жив с живи, на вечно жив с вечно живи“ — пише Т. Жечев. „Вгледайте се само в адресите на Ботев

³² Стихотворението е отбелязано: „Превод от китайски“. Вероятно художествен прием или превод през руски.

³³ В архива му в НБКМ — БИА, ф. 63, от публикуваните известни до този момент стихотворения има 2 факсимилета на стих. „Обикновена любов“, л. 52, 4, л. 54.

продължава той, — за да почувствувате тази вулканична душа в нейното мистериозно общуване с времена, народи, хора: „Ти ли си, мале, тъй жално пела“, „Тежко, брате, се живее“, „Кажи ми, кажи, бедний народе“, „На смърт, братко, на смърт да вървим“, „Запей ми, девойко, на жалост“, „Я, надуй, дядо, кавала“, „Не плачи, майко, не тъжи“, „О, тогаз, майко юнашка“, „Горо, горо, майко mila“. . .“ и т. н.³⁴ В това отношение влиянието на Ботев е безспорно. И все пак при Стамболов обръщението като похват за изразяване на авторския интензитет в този тип стихотворения е в по-голяма близост до стиховете на Чинтулов. Затова може да се каже, че в лозунговото начало на Стамболовия стих се долавя едно чинтуловско звучене, една подчертана гражданственост на призива. Ритмичното изграждане на стиха, неговата прокламативност превръщат творбата в бойка песен. Стамболов подкрепя и графически намерението си. Че е искал да направи от „Возвание“ песен, доказват припевите, които сам отбелязва след всяка строфа. Твърде е възможно обаче тези припеви да са липсвали и първоначалните намерения на поета да не са били такива. Възможно е самият народ да ги е превърнал в маршове, а Горов и Стамболов да са записали през 1877 г. вместо стихотворение песен. А за художествените достоинства на „Возвание“ и близостта му с „Български юнаци“ на Чинтулов съдим не толкова по съпоставката на следващите строфи, колкото от мястото на тези две произведения в историческите събития и амплитудата на емоционалния им резонанс. Макар близостта да е поразителна, това не е пример за поетическа компилация или подражателство, а още едно доказателство за необходимостта от подобни произведения, наложена от самото време:

Нещо повече, в идейно и художествено отношение песните на Стамболов са по-завършени и звучат по-бойко и убедително, а революционно-борческото в патоса им естетически се защитава чрез доуплътняване и обогатяване на познати вече образи или чрез въвеждането на нови такива.

В статията си „Христо Ботев между своите съвременници поети“ П. Динев пише: „Стихотворения като „Возвание“, „Марш“ се пеят като революционни химни.“³⁵ Освен познатата строфа от „Возвание“ той цитира и:

³⁴ Т. Жечев, Статии, С., 1978, с. 21.

Очевидно този „Марш“ (ако това е заглавието на песента) и „Български марш“ са две различни творби. В Песнопойката „Български марш“ е датиран „15 апр.“, без да е отбелязана годината.³⁶ Че това е 1877 г., доказват две неща. Първото е самият текст на песента, от който ще привлечем като доказателство строфата:

Байряците развяти
и топа загърмя,
след орлите двуглави
и левът ни тръгна.

И загърмелият топ, и двуглавите орли олицетворяват Русия. Маршът започва с думите „Дойде денят очакван“. По това време Стамболов взема активно участие в сформирването на доброволчески опълченски дружини и подготовката им за съвместно навлизане с руските войски в страната.

Второто доказателство е още по-категорично. Маршът „Не щем ний богатства“ се пее много по-рано, още през времето на подготовката и организирането на въстаническата борба. Именно тогава стават популярни и песента, и нейният автор. Сам Захари Стоянов я отбелязва така в „Записките“:

Не щем ний богатства,
не щем ний жени —
но искаме свобода,
човешки правдини!³⁷

Дали заради благозвучието на римата или според З. Стоянов жените са най-големият от трите всевечни порока, но „пари“ е заменено с „жени“, а заедно с това се наблюдават и някои промени в графиката.

Че е имало разминаване между това, което се е пеело и слушало, и това, което са записали по-късно Горов и Стамболов, доказва още една съпоставка от текст от Песнопойката и „Записките“.

„После Икономов — пише З. Стоянов, — придружен от другите апостоли, изпя ред нови бунтовнически песни, които се възприемаха от слушателите като небесна манна. Най-им се хареса новата песен на Стамболова:

Паши, чорбаджии,
заптии, кадии,
келяви султани
кръвта ти пият —
ха! ха! ха! —
и пр.³⁸

В песнопойката това „ха!ха!ха!“ липсва в припева на „Возвание“. (В „Записките“ З. Стоянов не отбелязва заглавието на песента.) Но и тук начинът на подреждането на стиховете е различен от този в Песнопойката, което говори, че той не се е ръководел от нея, а от личните си записки или е възпроизвеждал по памет. В същност това е още едно доказателство как народът редактира и изменя песните и сам ги превръща в химни на възторга и непоколебимостта. „Когато свърши Икономов, около двадесет души го наобиколиха да им изпише тази чудна песен — продължава З. Стоянов. — Така весело прекарахме първата нощ на Оборище.“³⁹

³⁶ Песни и стихотворения от С. Стамболова, с. 70.

³⁷ Записки по българските въстания. С., 1977, с. 159.

³⁸ „Записките“, с. 349.

³⁹ Пак там.

Все пак в думите му ни смушава нещо. Вече отбелязахме, че „Возвание“ Стамболов пише през 1873 г. в Търново. А в „Записките“ се говори за „новата песен на Стамболова“. Дори текстът на песента може да ни наведе на мисълта, че творбата е създадена в навечерието на въстанието: „Дойде време, дойде час/ иго да строшим“, се пее в припева. Но тези стихове могат да се разбират и изобщо като призив в назряло за борба време. Стихотворението не прави изключение от общия патос на стихотворенията с революционно-призивно звучене и не противоречи на датировката от Песнопойката — юни 1873 г., но за въстаниците то става известно едва в навечерието на Априлското въстание, тъй като дотогава не е публикувано и в периодиката.

В сравнение с „Возвание“ „Български марш“ е отстъпление във формално и художествено отношение, макар и не така осезаемо. В него не можем да не забележим онзи размах в представите на поета за картината на боя, онази метежна сила, възродена от надеждата за близкото освобождение с помощта на Русия. Картината на боя тук е видяна през погледа на революционноромантичното, на лирико-опияняващото. Подобно на Ботев тя е опоеитизирана чрез блясъка на едно светло, съкровено чувство, в което се сливат всички мисли на поета:

Кога куршум запее
над юнашките глави
и сабята юнашка
захване да звъни.

Напред! с твърда вяра
в святата свобода
кат прах пред силна буря
ще изчезне врага.

В края на песента виждаме самия поет не с перо, а със сабя да зове и повежда бойците:

Напред! юнаци храбри
сред кървавия бой!
От мъки да избавим
народа беден свой.

Голямо място в творчеството на С. Стамболов заема поетическата му сатира. За начало на сатиричните му опити приемаме втория, букурешкият период в доосвободителската му творческа дейност с публикуваните в Песнопойката на Ботев стихотворения. Тяхното съдържание се диктува от актуални политически събития или пряко се отнася до конкретни исторически личности. Така например стихотворението „Знаете ли кой съм аз“ недвусмислено се асоциира с публицистичната рубрика от в. „Свобода“ и в. „Независимост“, списвана от Каравелов, подкрепяна и от участието на Ботев. Сатирата е срещу Каравелов заради завоя му към умереното крило на нашата емиграция и издаването на „Знание“, макар в творбата да не се споменават тези неща. Стамболов като че ли разбира грешката си, изказвайки се толкова рязко срещу Каравелов, защото стихотворението не намира място в Песнопойката му, нито се появява на страниците на „Нова България“. А и Каравелов от своя страна намира сили бързо да му прости.

Друг, който си „изпаша“ от перото на Стамболов, е П. Хитов. Поетът реагира остро срещу колебанията му в навечерието на Старозагорското въстание и след като (повикан с писмо от него и Ботев) той не пристига на заседанието на Комитета, пише сатирата „Войводата“. Стамболов не се колебае да посегне на авторитета на един от двамата прочути войводи, от чийто подвиг се е възхищавал още през детските си години и не намира сили да го оправдае. „Войводата“ не излиза в книгата на Ботев, но през 1877 г. Горов и Стамболов го включват в Песнопойката.

По-голям интерес от сатирите му представлява стихотворението „Пиеница“ с лекотата и сатиричността на изказа си. Но то носи „белега на естетически пъл-

ноценното чрез емоционалната и художествена завършеност на стиха си. Подчертавайки характера на внушението си, Стамболов разчита не толкова на сатиричната злъч, колкото на хумористичното и злободневното:

Не ми са, момци, смияте,
че съм болен и стар,
че вицето обичам,
че пия го за джар.

Без да се опитваме да приравняваме сатирите на Стамболов с тези на Ботев, отправките на „Пиеница“ отвеждат към Ботевото „В механата“. „Пиеница“ е една доста по-пространна негова вариация. Въпреки различията в изобличителността на патоса и прозрачната близко звучат стихове като:

Ей, давайте ми вино,
пътно като яд,
лягите да забравя,
да стана силен, млад.

(„Пиеница“)

Тежко, тежко! Вино, дайте!
Пиян аз дано забравя
туй, що, глупци, вий не знайте
позор ли е или слава!

(„В механата“)

Адресът на „Чорбаджийско поучение“ е до всички предатели на народ и вяра, до българските чорбаджии, за които умът са парите, а честта — кесията. Стамболов проследява линията на тяхното духовно и нравствено падение от изкористяването на обикновените човешки добродетели, през родоотстъпничеството и патриотарството, до най-пъкленото дело на грандомана — предателството. Подобно звучене имат сатири като „Богатите“ и „Турски правдини“ от Песнопойката на поета. (И двете стихотворения не са датирани.) Защищавайки интересите си, богатите от едноименното стихотворение се обръщат към народните борци с думите:

Махнете се, идете си,
смутители народни,
под турците добре сме ний,
не шем да сме свободни!

В „Турски правдини“ поетът насочва стрелите си срещу тези, които са повървали в целебната сила на ферманите и обещаващото от тях равноправие. На това лъжливо съжителство между вълка и овцата той противопоставя иронията и саморазобличението на „героите“-чорбаджии:

Сатиричния цикъл стихотворения Стамболов продължава и от страниците на „Нова България“, където печата сатири като: „Как си зел ти името“ (бр. 49), „Не говори, дядовата (посвещава се Панарету Рашеву)“ (бр. 54), „Посвещава се на редактора на „Стара планина“ (същия брой, с. 3), които имат характер на посвещения заради самата форма на обръщенията и задачите, които си поставя разгневеният сатирик. „Как си зел ти името“, „Посвещава се на редактора на „Стара планина“, както и стихотворението „Сурвакане“ от Песнопойката, Стамболов пише срещу редактора на в. „Стара планина“ С. С. Бобчев, с програмата на който „Нова България“ е в полемика. „Не говори, дядовата“ е сатира срещу митрополит Панарет Погониатски със светско име Панарет Йованиди, вуйчо на Венета Ботева. Още след обявяването си за български митрополит той попада под ударите на революционното крило на нашата емиграция, първите от които нанася сам Ботев от страниците на в. „Тъпан“ и „Будилник“. Не отминава останалия без епархия владика и перото на Каравелов. Не по-малко извителен е и Стамболов в изобличаване на лъжепатриотизма на отена. Стихотворенията-сатири от в. „Нова България“ и Песнопойката на поета поставят края на доосвободенския цикъл сатири с революционно-патриотично

съдържание. На сатиричните стихотворения след Освобождението, за които вече споменахме, повече няма да се спираме, защото голяма част от тях остават в областта на вестникарските прения и това нахвърлява поетическата им и художествена цялост. Ярко изключение е само поемата „Долабан войвода“, на която ще се спрем по-нататък.

Подобно на Славейков и Вазов и Стамболов прави опити в областта на превода. Освен към белетристиката и публицистиката той се насочва и към преводи на поезия, макар стихотворението, за което ще стане дума, да не носи бележите на съвременното схващане за такива преводи. Става дума за стихотворението „Майчина песен“, което Стамболов създава по мотиви на Лермонтовата „Балада“ от 1831 г. Вероятно по тази причина не отбелязва, че е превод от руски, както прави със стихотворението „Песен на бедността“ от одеския му период. Вместо оригиналните 36 стиха поетът импровизира 44, без да изневерява на лиричния тон и идеята на стихотворението. Поправила му се е мисълта за непреходността на борбата за свобода, за вечно живия и свободолюбив дух на бореца, преливащ от кръвта на бащата в кръвта на сина. Темата за отмъщението, тъжната песен, изпята над люлката на осиротялата робка, са заимствувани и преобразени по български модел. В образа на Лермонтовата славянка Стамболов вижда скръбните очи на българката, възгласява в поведението ѝ типични за нея черти и на фона на един чисто български пейзаж и проблематика (с характерни за българската народна песен похвати) създава на практика нова творба.

„Балада“ е сюжетно стихотворение. За него дори може да се каже, че притежава сценичност на действието. В началото славянката утешава разплаканото дете и песента ѝ му разказва за бащата, който е отишъл да се сражава с татарските орди. Картината се сменя по законите на сценичното изкуство: „Вдруг шум — и в двери входит воин.“ Следва разказът на ранения съпруг за победата на татарите, за победата на Злото над Доброто! Нова картина — войнът-баща пада мъртъв, а майката издига над него сина си с думите: „Смотри, как умирают люди, и мстить учись у женской груди!“

При Стамболов мотивът за отмъщението, идеята за неумиращия свободолюбив дух в края на песента се трансформира в призив за всеобща борба, в израстване на героя до народен водач.

Интересна е съпоставката с други произведения от нашата възрожденска литература, с които „Майчина песен“ има органическа близост. В това стихотворение Стамболов поставя началото на един нов образ в своята поезия — образа на майката.

За разлика от революционните химни „Майчина песен“ ни завладява с подчертания лиризмът на чувството си, без да отстъпва на общата призивност на идеята. Това е една нова форма на нейната реализация, чийто централен образ е майката. Поетът търси не само традиционното в проявата на майчинството, но и неговата социално-психологическа характеристика в кореспонденцията ѝ с времето и епохата. Това е майката, която не само ще роди, но и ще възпита хайдушката сила на революционера, без да измени на изконната майчина обич.

Колко много се различава този образ от образа на майката в стиховете на Чинтулов. Различни са и настроенията, които оставят „Майчина песен“ и „Стара майка се прощава със сина си“. При Чинтулов основното чувство е пропито с дълбоко елегичния тон на раздялата. Това е лирична изповед на майката, която изпраща сина си в чужбина, предадена чрез нейния монолог. Като похват монологът и при двамата е доказателство за желанието им да надникнат в майчината душа, да се докоснат до нейните най-нежни струни. Това е наред с останалите елементи на новаторство в Чинтуловата поезия, пръв опит за психологически правдоподобен образ. Поетът се превъздържа в него и изплаква майчината мъка. Но... само изплаква. Пред нас е дълбоко интимният, камерен свят,

в който вибрират най-нежни чувства. Но те трептят на фона на една идилична, твърде сантиментално съчинена природна картина:

Ако да видя буря страшна
със силен дъжд да завали,
то моята душа нещастна
от страх ще скоро затрепти.

И по-нататък:

Когато овците заблеят,
играят, тичат по поле,
когато птичките запеят
под синьо-ясното небе

ще думам аз: ах, птички, овци,
и вий си имате деца,
при вас играят ваше рожби,
но мойта в чужда е страна.

И „Стара майка се прощава със сина си“, и „Изпроводяк на одного българина из Одеса“ имат версификационна завършеност. При тях прозира моделът на руския класически стих, въпреки че от текста лъха една чисто българска непринуденост.

Съвсем различен е тонът в „Майчина песен“. Началото е лирично, пред нас е майката, приведена над люлката, огряна от „златната луна“. Интересен е начинът, по който Стамболов въвежда и изгражда нейния образ. Както и при Ботев, тя никъде не е описана, не са нарисувани лицето и снагата ѝ. Но ако при Ботев тя е повече отношение, заръка, то при Стамболов е песен, изпята от самата нея. Нейният символ кореспондира тясно с този на хайдушката майка от народните песни:

Спи спокойно, мой детенце,
нани, нани, нани, на!
В твойта люлчица сирмашка
грее златната луна.

Чудна е приспивната песен, страшни са нейните думи:

Ти ще станеш млад войвода,
ти ще станеш главатар,
нани, нани, мой детенце,
нани, мой планински цар.

И наистина, като че ли в началото майката пее хайдушка песен:

Теб баща ти бе войвода,
там, на Стара-планина,
но умря горкият Димо
от предателска ръка.

Спи спокойно, мой детенце,
спи, расти и порастаи,
и за своя юнак баща
ти си люто отмъсти.

Събери отбор дружина,
ти стани им главатар;
нани, нани, мой детенце,
нани, мой планински цар.

Но ето че песента се променя. Майката пее не само за отмъщение, но и за бунт, за свобода. Сега поетът ни разкрива втори образ на майката. Това е продължение на ботевската линия в неговото пресъздаване. Ботев се обръща към майката с думите:

Не плачи майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин...

Или:

Ако ти кажат, че азе
паднал съм с куршум пронизан,
и тогаз, майко, не плачи. . .

При Стамболов майката не допуска варианта, че синът ѝ може да загине. И това е логично. Не би било естествено още от люлката тя да пее за смъртта му.

В последните строфи ще видим и картината на завръщането на лирическия герой. Тя е изцяло под ореола на романтичното и в представите си се асоциира с Ботевото „На прощаване“.

И тогаз с венец и китка
ти, ела, майко, ела при мене,
ела ме, майко, прегърни
и в красно чело целуни. . .

(„На прощаване“)

Ще изляза да те срещна
с венец росен във ръце,
на глава ти ще го турна,
нани, нани, мой дете.

(„Майчина песен“)

Образът на майката е лиричното, обединяващо звено в творчеството на нашите поети-възрожденци. Към него и Ботев ще пристъпи с изключително съзнание и любов:

Освен тебе, мале, никого нямам,
ти си за мен любов и вяра. . .

Образа на майката Стамболов въвежда и в стихотворението „Прошка“ (бр. 13 на „Нова България“). То е решено по примера на българската народна песен като диалог между майката и сина. Както в предното стихотворение, така и тук изобилствуват повторенията, обръщенията, цезурата се повтаря ритмично в средата и края на всеки стих. Двете творби се различават във формално отношение, което доказва умението на Стамболов да търси и открива най-удачна форма, отговаряща на идейно-тематичното съдържание. Всяка нечетна строфа е обръщение на сина към майката, а всяка четна — на майката към сина. Напрежението постепенно се градира, синът се вслушва в зова на тръбата, която го вика на бойното поле. „Войска се събира, мила мамо“ (I строфа), „Глас се чува, мила мамо“ (III строфа), „Втори глас се чува, мамо“ (VII строфа). Майката му подава китка, но това не е само китка за здраве, но и за победа. Такава е китката, с която Ботевата майка и либе ще кичат „глави и пушки“.

Обръщението като любим похват в творчеството на Стамболов е в основата на общуването с майката, любимата и другарите. („Другари мои, паднале“, „Спи спокойно, мой детенце“, „Прощавайте, мои братя мили“, „Посрещам тя, годино, и мрачна, и печална“, „Ей, народ поробен“ и др. Поетът често прибегва към обръщението и в сатиричните си стихотворения като възможност за пряко изобличаване на пороците, станали олицетворение в историческия си живот на дадена класа, прослойка или политическа организация.

Функция на съпричастност и революционна солидарност изпълнява обръщението и в реквиема „На моите другари“. То е първото стихотворение от Песнопойката на поета от 1877 г. и е посветено на падналите в борбата с поробителя патриоти, в което той си поставя задачата не само да възвеличае подвига им, но и да ни каже, че те, живите, са много по-злочести от тях, защото са осиротели след страшния погром (Априлското въстание — б. м., С. В.) и отново са принудени да се скитат по чужди земи, да се върнат в града, откъдето са започнали своя смел поход към свободата. Основното чувство на творбата е елегично, но ние не я определяме като елегия. В произведенята на революционерите-романтици, какъвто е и Ботев, елегичното чувство („Майце си“, „Елегия“, „Обесването на Васил Левски“) безспорно съществува, но то удостоверява повече едно изострено, разкъсващо възприемане на промените в материалния свят, присъщо

на душата на поета. Тази чувствителност в индивидуалното светоусещане хармонира с идеала на революционера-поет. Нещо повече, тя е морална оценка за неговите качества и в конкретната си проява обобщава значимостта на подвига изобщо („Обесването на Васил Левски“). Така чисто поетическият сплин, получил белега на революционноромантичното, превръща елегията в лирическо прооведение с подчертана обществено-възпитателна функция.

При Стамболов елегичното чувство е изразено чрез ретроспекцията, подчтено е на идеята за осмислянето и възхвалата на подвига и смъртта на героите, отдала живота си за свободата:

Другари мой, паднале
сред кървавия бой!
На вас аз посвещавам
трудеца слабий свой.

— заявява поетът още в самото начало. В стихотворението се разказва за смъртта на другарите му, без да се рисуват картини на боя. Това е една тъжна песен, изпит над незнайните им гробове. Но мъката на поета отстъпва място на признателността и възхищението и той се опитва да сентенционира смисъла на подвига яс

Честит е човека,
когато той умре,
с вяра, че трудът му
добро ще принесе.

Тези стихове са далеч от размаха на Ботевото „Тоз, който падне“, но тук звучат с най-искрения тон на признателността и преклонението. Последните стихове прозвучават химнично, в прослава.

Особено място в поетическото творчество на С. Стамболов заема стихотворението „Годината 1876“ (бр. 56, 25.XII.1876 г. на „Нова България“, включено и в Песнопойката), в което той си поставя отговорната задача не само да проследи историята на Априлското въстание от неговото зараждане до погрома му, но и да изобрази събитията пластично, с четката на художник. Подобно на Раковски в „Горски пътник“ и Стамболов не успява докрай, макар творбата с емоционалната си наситеност и психологическа задълбоченост да е безспорен негов успех. Стихотворението е ценно най-вече с това, че с него Стамболов поставя началото на един нов образ в нашата поезия, намерил по-късно истинското си въплъщение в многобройните произведения на друг негов голям съвременник-поет, Иван Вазов — образа на Русия, с титаничната ѝ мощ и мисията ѝ на освободител на славянството. Това е причината въпреки апокалиптичните картини на погрома стихотворението да отзвучава в съзнанието на читателя оптимистично. Авторът е опоектизирал руската сила и мощ, придал ѝ е размаха и метежността на непобедимата правда и неотнемимото възмездие:

Тя иде като буря, сърдита, разгневена,

на роба да помогне, тирана да строши,
от радост се покланят горите на Балкана
и Дунава славянски със веселост шуми.

Темата за теглото на българския народ и зверствата на поробителя Стамболов продължава в стихотворенията „Певец“ и „Живот“. В първото стихотворение той отново се връща към събитията от Април 1876 г. За тях разказва косвено, чрез песента на певеца, но с не по-малка съпричастност и ангажираност. Тук поетът отново прибегва към често използвания от него романтичен похват на контраста, противопоставящ настроения, картини и чувства. Така например песента на певеца контрастира на спокойната, одухотворена картина на дена.

Певецът пее „за селата изгорени, за потъпкания кръст“. С натуралистичен замах Стамболов рисува картината на бойното поле след разправата с въстаниците:

Отпреде ти смес се види —
мозък, кокали и кръв,
а сред нея глави плуват,
лежат труп до труп.

Подобни похвати не са чужди и на Вазовото творчество. Лесно можем да направим сравнение между това стихотворение и „Векът“ на Вазов. И в двете творби предмет на изображение са опустошенията и нечовешката жестокост на турците, като се използва визуално-натуралистичното в представянето на картините. Но ако при Вазов това е обръщение и обвинение срещу целомъдрието на Европа и нейния цивилизаторски авторитет, допускащ съжителството между новите открития и култура и средновековната жестокост на поробителите, то при Стамболов е социално-нравствена критика.

Темите за революционната борба, за възхищението пред подвига и героизма, за любовта към родината и народа можем да наречем вековечни. Те стоят в основата на Стамболовото творчество и се реализират пълноценно чрез разнообразното си жанрово съдържание. Вече споменахме за реквиема „На моите другари“, за спичните картини от „Годината 1876“, за революционните химни „Возвание“, „Сега ил никога“, „Български марш“; да прибавим и сатири като „Войводата“, „Чорбаджийско поучение“, „Богатите“ и др., посвещения като „На Христо Ботев, воевода във Врачанския Балкан“, ⁴⁰ „На Караисинските херои“, „Посвещава се Любену Каравелову“, ⁴¹ няколкото елегични стихотворения, двете поеми „Баща и син“ ⁴² и „Долабан войвода“ ⁴³.

През целия си живот заедно с революционния пламък Стамболов носи дълбоко в себе си и любовта към българската народна песен. В „Нова България“ той публикува 3 редактирани от него народни песни: „Гюро“, ⁴⁴ „България“, ⁴⁵ и популярната песен „Цар Иван Шишман“ ⁴⁶. Дейността си на популяризатор и събирач на народни песни Стамболов продължава и след Освобождението. Особено плодотворно е сътрудничеството му с П.Р.Славейков при списването на „Остен“ и „Целокупна България“. Изминали са повече от 8 години от първата им среща в Цариград. Двамата се срещат за пръв път на последното заседание на Първия български народен събор през 1870 г.) Тогава 15–16-годишният голобрад семинарист прави първите си стъпки в делото, а пламенният възрожденец, поет, писател, изследвач и публицист е в немилост и няма достъп до работата на Събора дори като „вестникарин“. Но това не пречи на Славейков да възкликне след срещата: „Днес се срещнах с едно момче на 16 години, Стефан Николов от Търново. Говори ми 3 часа. От очите му пламък изскачаше. Сега вече повярвах, че България ще се освободи.“ ⁴⁷

Освен да препечатва от едноименния сборник с народни песни в. „Остен“ публикува и нови песни, записвани от неговите издатели. Така например в бр. 5 (30.III.1879 г.) откриваме интересен вариант на хайдушката народна песен „Хайдутин и бесило“, записана от Стамболов в с. Горня Любата, Кюстендилско:

⁴⁰ Нова България, бр. 6, 16.VI.1876.

⁴¹ Вж. НБКМ — БИА, ф. 63, а. е. 101, л. 144.

⁴² Песни и стихотворения от С. Стамболова, с. 18.

⁴³ Вж. изданието на Песнопойката от 1896 г., с. 83.

⁴⁴ Нова България, бр. 21, 7.VII.1876.

⁴⁵ Пак там, бр. 44, 7.XII.1876.

⁴⁶ Пак там, бр. 10, 30.VI.1876.

⁴⁷ Вж. Д-р Геннадиев. Спомени. С., 1925, с. 4.

Първи са петли пропяли,
първо ми либе не доди,
аз му се наддам да доди.
Я то ми хабер проводи:
Жени са, либе, мъжи са,
че съм са азя оженило;

тънка топола — невяста,
дълги конопци — венчила,
шарени сойки — саройки,
черни гарвани — сватове,
касапски псета — кумове.

Стамболов не само е събирал и редактирал народни песни, но сам е имал хубав глас и е обичал да пее, акомпанирайки си с тамбура. Според Д. Маринов заслуга за това има прочутият комита Дядо Никола, който се крие известно време в хана на баща му (есента на 1861 г.).⁴⁸ За голямата му любов към българската народна песен съдим и по косвен начин. В архива му и до днес се пазят три списъка, направени след Освобождението (единият е на френски), където той е отбелязал най-ценните според него книги с народни песни, предлагани по това време от книжарите. Тук срещаме „Български народни песни“ на Ив. Богоров, „Български песни“ на П. Безсонов, „Български народни песни“ на П. Р. Славейков, „Паметници народного быта болгар“ на Л. Каравелов, Сборника на Миладиновци, „Народни песни на македонските българи“ на С. Веркович, „Български народни песни“ на О. Дозон и др. От споменатите събирачи подчертава имената на Безсонов, Каравелов, Миладиновци, Веркович, Дозон и др.⁴⁹

Интересен пример за влиянието на народната песен върху поезията на Стамболов е поемата му „Долабан войвода“. Макар произведението да има за сюжет партизанството и политическите неразбории между враждуващите партии за превес в управлението и властта творбата буди интерес не с актуалността и политичността си, а със своеобразната си композиция и форма и използвания митологичен персонаж. Ето накратко нейното съдържание: герой на поемата е Долабан войвода. Под страх от наказание за безчинствата, които е извършил, той забравя величието си и моли Бурмала гидия за милост. Бурмала гидия му дава „мюхлет 7 дена“ и героят се отзовава в гората, за да търси съвет от дивите зверове как да се откупи. Той събира „птици полунощни“, „Зъми пьстрокожи“, „гушери и жаби“, „свраки и бухали“ и ги заклева в „Бога подземлени“. При него идват последователно лисицата, бухалът и змията, олицетворения на лукавството, престълението и родоотстъпничеството в контекста на творбата. Но дори и тъмните сили, негови побратими и съветници, желаят смъртта му. Съвета на всяко от животните поетът оформя графично в отделна картина. Долабан войвода прогонва цялата Грамада и се връща в къщи. Спасява го хитростта на жена му, която занесла на своята посестрима, на „Бурмалата първо венчило три торби жълтици, се стамболски меки махмудии, двайсет лакти златни комащи и две ризи от борунджук тъкан“.

Стамболов е използвал изцяло отрицателен митологичен персонаж като косвена характеристика на героя, без да го противопоставя на природните сили. Подобно противопоставяне (човек — природа) липсва и в баладата „Хаджи Димитър“ на Ботев, но там връзката е изцяло с положителен знак и се удостоверява чрез затварянето на денонощния цикъл, докато в произведението на Стамболов намира място само тъмната му половина. „Долабан войвода“ дава всички основания за задълбочено анализиране с оригиналното си поетическо съдържание и форма. В сравнение с останалите стихотворения и поемата „Баща и син“ тя носи и белега на експеримента.

Въпросите, които поставя С. Стамболов в своята поезия, са с непреходно значение. Чрез тях той търси смисъла на човешкия живот, търси измеренията

⁴⁸ Вж. Д. Маринов. С. Стамболов и новейшата ни история, с. 10—14.
⁴⁹ НБКМ — БИА, ф. 63, а. с. 101, л. 86.

на своето време за понятия като любов, саможертва, героизъм, приятелство, дълг, подвиг. Неговото творчество е поетическа летопис на смутно и героично време, в него витае неспокойният дух на революционера и поета. Поезията на С. Стамболов е част от общия литературен процес на нашето Възраждане и е генетически свързана с него. Близостта ѝ с българската народна песен, нейният призивно-мобилизиращ стих я правят разбираема и популярна. Но тя притежава и свой поетичен свят, достатъчно пластичен и оригинален, за да бъде оценен по достойнство.

Проучването на това творчество ще напише още една страница от нашата литературна история.